

INSTITUCIJE

Razvitak znanosti i znanstvena mišljenja bio je dakako znatno ranije omogućen osnutkom viših škola i učilišta, a temeljili su se na *septem artes liberales* (triviumu i quadriviumu). Dok su bili pod okriljem crkvenih redova zacijelo da se znanstvena misao teže probijala i nakon srednjeg vijeka. Uz to, prirodoslovlje se temeljilo na teoriji bez pokusa. I tek kad su se visoke škole i učilišta oslobodili takve tradicije i priklonili humanističkom pokretu, počeo je postupan napredak znanosti. On se više nije oslanjao samo na komentare nego i na istraživanja, poglavito pokuse. Dok je tako primjerice Mato Frće (1583.–1669.), profesor padovanskog sveučilišta, svojom definicijom „stvaranja“ kao „proizvodnje iz materije“ uzburkao onodobni teološki svijet, zagrebačka Visoka škola, jer se razvila iz isusovačke gimnazije 1607., išla je utrtim stazama. Ali je tu i Stjepan Glavač (1627.–1680.), koji je svoje prvo akademsko predavanje održao 6. studenoga 1662., što se drži početkom visokoškolske nastave u Zagrebu, napisao i objavio 1673. prvu točnu zemljovidnu kartu Hrvatske, dok je Mihalj Šilobod Bolšić naopisao prvu originalnu aritmetiku (*Aritmetika Horvatszka*, 1758.).

Osnivanje društava i institucija pripada u kulturnu sociodinamiku te polučuje „načelo umnažanja korisnosti“ kulture (Bennett, 2005: 145), i bez njih se nije moglo ni zamisliti ostvarivanje tako ambiciozna plana što ga je Hrvatski narodni preporod sebi postavio. Te su asocijacije trebale biti mjesta okupljanja, medijatori i inicijatori inauguriranja znanstvene paradigme i epistemološkoga sređivanja, te nadalje političko-nacionalnoga osvješćivanja i reformski segmenti, naprosto mjesta sabiranja znanja i njihove disperzije, arhiv, valorizacija i učilište istodobno. Dakako da je vlasnik političkih kompetencija (Dvor) toga bio svjestan, pa je odobrenje i pozitivno rješenje trebalo obično dulje čekati. Bečki dvor nije popuštao, na kraju, samo zato da rastućoj mađarskoj političkoj snazi metne

branu na putu, a niti je, čini se, bio svjestan kraja svoje snage, koliko zato što je bio pristalica postupne, lagane, konzervirajuće evolucije koja se kretala sporije od ritma vremena pa je stoga i propala, ali je hrvatski narod imao koristi i od te „puževe“ evolucije.

Ovdje bi trebalo ukazati na jednu značajnu pojavu: premda su glavni protagonisti Hrvatskoga narodnog preporoda bili muškarci, što nimalo ne odudara od zapadnjačke civilizacijsko-kulturne matrice, svijest o ženi (lunarnom načelu) barem je u recepcijskom smislu izrazita. Poseban prilog časopisa *Croatia*, na njemačkom jeziku, bio je namijenjen ženama (*Der Courier für Damen*), što je prvi takav prilog za žene. Propulzija ženskog, kao Drugog i drugačijeg, u hrvatskoj je kulturnoj praksi bila znatna od vremena Jarnevićeve i Vidovićeve, pa do kraja stoljeća, Truhelka, a nju su protežirali i muškarci, Perković, Šenoa. No, ona je „dvojakog“ karaktera; s jedne je strane jamačno na kulturnu scenu stupila žena kao akter kulturnih zbivanja, i više svojom privatnošću legitimirala spolnost i rod, a s druge je strane nedostajalo žensko pismo, jer su i one same pisale iz pozicije muškog, i tek je kraj stoljeća donekle osvijestio žensko i kao diskurs. Nadalje, s obzirom na činjenicu društvenoga (kućnog, salonskog) okupljanja, žensko je u tu intimniju i komorniju zajednicu unosilo ljepotno, nježnost, gracioznost, modnost, iako je prijetilo i sentimentalnim „padom“. Znači unosilo je estetičko načelo. Dakako, svijest o ženi kao recepcijskom Drugom „vratila“ se preko kulturnog modela ponovno natrag glede njezine društveno-obiteljske uloge (družica, majka), te tako činila zatvoreni krug u kojemu ona ipak jamačno nije bila u središtu, iako ga je „dohranjivala“. No, ipak ne obraća se slučajno Drašković 1838., uz to što je imao nesumnjive nakane širega (nehrvatskoga) recepcijskoga kruga, blagorodnim ilirskim kćerima (*Ein Wort...*), koje su, prema svjedočanstvu Kukuljevićevu, i one neprosvijecene i one ponijemčene, bile fascinirane svim što se moglo označiti *hrvatskim* – jezikom, nošnjom, knjigama, pjevanjem, pa bismo to mogli imenovati etnografskom fascinacijom (*etnografskim nacionalizmom*), pače i mitizacijom, koja će inače biti značajna za hrvatsko biće načelno, ali na koje ne smijemo gledati samo negativnim konotacijama. Uostalom, etnografsko je preslika tradicije.

Na pragu modernog vremena, u hrvatskim zemljama, uz različite kulturno-prosvjetne udruge, kulturne i znanstvene ustanove, djeluju tri visokoškolske ustanove – dominikanski studij u Zadru, filozofsko-teološko učilište pavlina u Lepoglavi, te isusovačka akademija u Zagrebu. One su bile kvascem kulturne dinamike europskoga ka-

raktera. Od njih se održala jedino isusovačka akademija iz koje se generirala Kraljevska akademija znanosti kao novo moderno znanstveno rasadište. To je dokazom da se institucijama pripisivala i pridavala moć znanstvenog sektora, koja je time potvrđivala svoju ozbiljnost, svoj neamaterizam, i svoju „konačnu“ kompetenciju.

Daljnji normalan korak bilo je osnivanje čitaonica. Tako je prva čitaonica otvorena u Varaždinu u siječnju 1838. brigom Metela Ožegovića. U ožujku iste godine otvorena je druga u Karlovcu, a osnivači su bili K. Klubučar, A. Vukanović i A. Vranjican. Tek je treća bila *Ilirska čitaonica* u Zagrebu, otvorena na poticaj J. Draškovića 22. 8. 1838., koja je uskoro dobila konkurenciju u društvu *Casino*, kojemu su već pripadali neki trgovci, s ciljem promicanja ne samo obrazovanja, glazbe i umjetnosti, nego i njegovanja „stila života“ po uzoru na onaj gornjega staleža. A ovo je još jedan segment kako se oblikovalo „odozgo“ konceptualno-konstruktivski, a to što nije izgledalo „planski“ nego „spontano“ trebalo je potvrditi da *sua sponte* dolazi iz „svijeta života“ i njegovih zahtjeva za „njegovanjem“, kultiviranjem i uljudivanjem. Tako je „svijet života“ zrijevao i uzdizao se, formatirajući se kao građanski s njemu pripadajućom kulturnom matricom.

Čitaonice, dakle, nisu bile samo mjesta zabave, nego su imale i zadatak „stvaranja“ novoga, građanskoga modela hrvatskog društva utemeljenoga u kulturi. Primjerice, izriječom je cilj čitaonice bilo temeljito učenje našega jezika i akceptiranje korisnoga, praktičnoga znanja. Janko Drašković je posebno predlagao da svaki njezin član ima obvezu kupiti bar jedan primjerak svake nove knjige koju odbor preporuča, pa je na taj način i tržišno-recepcijski i ekonomsko-kulturni segment podjednako radio na konstrukciji hrvatskog subjekta. Čitaonice su nesumnjivo imale zaslugu za raspačavanje knjiga, te je, primjerice, dugogodišnji tajnik, Babukić, proglašavan najvećim hrvatskim knjižarom. Uostalom, i sam je naglašavao kako su čitaonice ognjišta na kojima se griju zamrzla srca sunarodnjaka (usp. Barac, 1964: 148). To je još jedan dokaz, dakle, kako se kulturnim projektom trebao konstruirati i konstituirati hrvatski „narod“ i „nacija“, konstituirati, a ne samo „preurediti“, jer je supstancija, o kojoj su ilirci mnijevali, trebala biti posve nova, i utemeljena na novim pretpostavkama.

Čitaonica je sljedeće godine počela raditi na osnivanju Matice za izdavačku djelatnost, koja je 1842. i osnovana. Naime na sjednici se čitaonice 1839. raspravljalo i o Matici ilirskoj kao „društvu jezika i pismenstva ilirskoga“, pa se tijekom daljnjih diskusija razbistrila ideja da bi ona tre-

bala biti neka vrsta udruge profesionalnih pisaca koja bi se brinula za izdavanje knjiga. I tako je 1842. na sastanku Ilirske čitaonice, poslije govora Janka Draškovića, donijet zaključak da se osnuje Matica ilirska, u krilu Čitanice. Za nju je depozitarnu glavnicu od 400 forinti dao đakovački biskup Josip Kuković. Kako je i sama Ilirska čitaonica osnovana bez „previšnjeg odobrenja“ tako je i čin osnutka Matice bio donekle ilegalan.

Svojevrsan paradoks je i tu uočiv: naime, dok je hrvatska inteligencija baratala povijesno-pravnim dokumentima kao temeljem hrvatskoga prava na autonomiju i osamostaljenje hrvatske države, dakle je inzistirala na pravnoj legislativi, u svojim nekim praktičnim potezima radila je potpuno mimo takva načina, to jest izbjegavala je pravno rješenje, preskačući ga takorekuć unaprijed kao tobože preduhitrujući ga i „sileći“ ga na taj način na samorazumljivu legislativnu potvrdu. Ne kriju li se u tome razlozi ne samo „praktičnih poteza“, iako se oni mogu kao takvi vazda „pravdati“, nego i nešto dublje, što bi se slikovito moglo nazvati „kako prećicom doći do cilja“, pri čemu je „prećica“ posjedovala vlastite zamke koje se mogu pravdati psihološki, povijesnim, društvenim, političkim, ekonomskim i kulturnim razlozima, ali je nesumnjivo da se time ugrađivalo u najmanju ruku mjesto budućega karcinomnoga polja. Matici je prvenstveni zadatak bio jamačno edukativan (*Gospodarski list*), kultiviranje narodnoga jezika i književnosti (*Kolo*), pa se u skladu s tim u njoj rodila namisao o utemeljenju Narodnog kazališta i Narodnog muzeja.

Unatoč protivljenjima mađarona – a reakcija je na to Rakovčev *Mali katekizam za velike ljude* (1842.) – već je krajem 1842. Matica imala glavnicu 4687 forinti, a prvo djelo koje je tiskala bio je, indikativno, barokni Gundulićev *Osman*, s Mažuranićevom nadopunom (1844.). Kad su pravila Matice napokon bila odobrena (1847.) u Monarhiji su prilike bile izmijenjene tako da se nije moglo ni pomišljati na izdavanje knjiga. Odumiranjem Čitaonice Matica postaje samostalna, a pod njenim okriljem ipak izlazi najprije časopis *Kolo*, potom *Neven* i *Književnik*, kasnije *Vienac*. Tek 1874. počinje novo djelovanje Matice kada ona mijenja ime u „hrvatska“, i do kraja stoljeća dobiva punu fizionomiju, posebno unaprjeđenje „hrvatske lijepe knjige“ tako da postaje institucija naprednog hrvatskog građanstva. Baš tih godina aktivisti Matice (Mesić, Trnski) definiraju i usmjeravaju njen program k propedeutici (beletristici i populariziranju znanosti), enciklopedizmu koji bi, samo na „pučkoj“ razini, bio adekvatan Jugoslavenskoj akademiji, pa bi se dakle njen spektar kretao od

unapređivanja „lijepe knjige“, glazbene i likovne umjetnosti, neka vrsta cehovske organizacije pisaca, do poduke u gospodarskom sektoru te bi ona bila neka vrst „žive akademije“. Ona se sve više počela približavati statusu zagarivanja pozicije „visoke vrijednosti“, a „pučki“ status je prepustila Društvu sv. Jeronima. Pa ipak, nije Smičiklas uzalud isticao kako treba smanjiti jaz između akademskog i pučkog (diskursa, kulture), nedvojbeno prepoznajući sve veću vrijednosnu dihotomiju visoko – nisko.

Koliko su ilirci držali do institucija svjedoči upravo Matica. Prvo, riječ je o imenu, *označitelju*; njime se htjelo „odstraniti“ bilo kakav samopodrazumijevajući i „skrećući“ partikularizam, potom značenjski „puniti“ političku zajednicu, pa je nominacija „ilirska“ pokrivala moguću društvenu zajednicu i zemljovidnu protežnost, dok je nominacija „matica“ trebala značiti centripetalno okupljanje, vrh vertikale koji je „horizontalno“ sijao ideju okupljanja, praktične prosvjetiteljske javne „izvedbe“ i kulture općenito. Drugo, u sloju *integracije* nacije ona je trebala, svojim „disperzivnim“ djelatnostima, u manjim središtima, u kojima je figurirala kao središte i simbol nacijsnosti i kulture, praktično djelovati propedeutički i edukacijski, te simbolički emanirati kulturni „sjač“. U sloju *organizacijskom*, pak, valjala je pokazati sposobnost strukturiranja po vertikali i horizontali, i tako potvrditi društvenu zrelost, zrelost (kulturni kapital), naime, za društveno strukturiranje, te je tako mogla biti određenim protomodelom za bilo kakvu organizacijsku mogućnost, neku vrst metodološke „ogledalnosti“.

Još je u počecima Hrvatskog narodnog preporoda bilo razmišljanja o utemeljenju „učenoga društva za njegovanje prosvjete narodnim jezikom“, kako je Gaj u *Danici* pokušao marketinški dati impuls, što je podupro i Sabor u nekoliko navrata. Kako je Bachov apsolutizam bio zapravo prekid u kontinuitetu, to je pitanje aktualizirao tek 1860. Strossmayer, a Sabor je (29. 7.) 1861. i prihvatio prijedlog da se osnuje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, dok je to vladar odobrio tek 1866. Nakon što je Sabor izabrao prvih šesnaest članova, a Rački, izvrstan organizator, bude prvi predsjednik, Akademija je počela radom. Njen se zadatak sastojao u znanstvenom istraživanju povijesne, jezične, prirodoznanstvene, dakle hrvatske kulturne baštine, u koju je svrhu ona imala i svoju nakladničku djelatnost (*Rad*, potom *Ljetopis*, *Monumenta...*), naprosto da bude središtem radijacije hrvatske toskanizacije. Biskup Strossmayer počeo je inicijativu i obilno podupro izgradnju današnje Akademijine palače – u kojoj je smještena i njegova Galerija slika – u stilu firentinske rene-

sanse. Njena predikacija „jugoslavenska“ još i danas izaziva sumnjive konotacije. No, to valja motriti iz konteksta, pa će nam postati razvidnije da je bila riječ o kulturnom, a ne političkom, projektu. Naime, i sam liberalno usmjeren biskup vjerovao je u integrativnu kulturnu moć (Južnih Slavena) kao branu protiv asimilacije brojnijih i moćnijih susjeda (Austrije i Mađarske), čega se kasnije držao čak i Matoš, a ako je već bila riječ i o političkom projektu, unutar rješavanja istočnog pitanja, on je vjerovao u mogućnost stvaranja zajednice južnoslavenskih naroda kao savezne, a ne unitarne, države (usp. Sirotković, 2009: 239-243; Gross, 2004.; Tomljanovich, 2001.).

Istodobno osnivaju se i druge kulturne ustanove i udruge sa sličnom modernizacijskom nakanom, primjerice Književno društvo sv. Jeronima, koje je objavljivalo knjige za široke slojeve (pučka kulturna matrica), potom Umjetničko društvo s ciljem podupiranja domaće umjetnosti, Društvo hrvatskih umjetnika do Društva hrvatskih književnika (elitistička kulturna matrica). Tomu se mogu pridodati i brojne strukovne i građanske udruge poslovnog, vjerskog ili društvenog karaktera (Hrvatski pjevački savez, Hrvatski pedagoško-književni zbor, Hrvatsko starinarsko društvo, Starohrvatska prosvjeta, Hrvatsko naravoslovno društvo, Društvo braće Hrvatskog zmaja, Društvo Crvenog križa, Hrvatsko planinarsko društvo, Hrvatski sokol i druge). Zanimljivo je da su se te udruge osnivali uglavnom mecenatskim priložima, a članovi su se aktivno uključivali u rad institucija. Vrhunilo je to otvaranjem Sveučilišta u Zagrebu (1874.).

Posebnu su ulogu imale narodne čitaonice u Dalmaciji, koje su u pravom smislu bile središta kulturno-političkoga nacionalnoga i integracijskog djelovanja. Počelo je to nakon ukidanja Bachova apsolutizma, pa je tako 1860. splitski knjižar Vito Morpurgo podnio molbu da mu se dopusti osnivanje „posudbene biblioteke“, čime je bila jasna nakana da se uz pomoć suvremene lektire među omladinom agitira ideal narodnjaka. Bio je to „uvod“ u osnivanje narodnih čitaonica koje su preuzele ulogu političkih klubova Narodne stranke i na taj način, uz *Narodni list*, predstavljale glavnu mobilizacijsku snagu mladoga građanskog sloja u ideološkoj borbi narodnog preporoda u Dalmaciji. One su svjesno njegovale jedan paradoks: nacionalno-romantički segment služio je kao svojevrsna fasada kako bi se kamuflirala ideološka, politička i nacionalna agitacija kojom se dinamiziralo one slojeve društva (građanstvo, inteligencija) koji su bili promotor pokreta. Tako se od 1862. do 1870. otvaraju čitaonice u Boki, Splitu, gdje se vodila jedna od najžešćih borbi s autonomašima na

čelu sa splitskim načelnikom Bajamontijem protiv, kako su ih zvali, „agitato panslavistici“, „esaltati nazionali“, jer su u tome vidjeli početak kraja svoje autonomaske politike, potom Zadru (1863.), tadašnjoj metropoli, te je ona (Narodna čitaonica koja 1905. mijenja ime u Hrvatska čitaonica) razvila bogatu prosvjetnu i kulturnu djelatnost, i na taj se način predstavila kao nacionalna ustanova. Iste godine u Dubrovniku, u kojemu se nije osjećao tako izravan pritisak tuđinštine, nadalje Šibeniku (1866.), Trogiru (1867.), Jelsi (1868.) na otoku Hvaru, te u gradovima unutarnje Dalmacije, Sinju, Imotskom, Makarskoj. Narodne su čitaonice u Dalmaciji odigrale kapitalnu ulogu političkih klubova, takorekuć mjesnih odbora Narodne stranke u preporodnomu razdoblju.

Slični je entuzijazam generirao i instituciju Hrvatskog kazališta. Naime, 7. 2. 1835. na Markovu trgu prikazan je komad Josepha Schweigerta *Die Magdalenen-Grotte bei Ogulin* i u nju je bila ubačena Gajeva budnica *Hrvatov sloga i zjedinjenje*, poznatija po svom prvom stihu, a uglazbio ju je Juraj Wiesner-Morgenstern i pjevana je u originalu. To je, dakle, prvi put da se s njemačke pozornice u Zagrebu čuje hrvatska riječ. Već za predstavu od 10. travnja umetnuta je Vukotinovićeve *Nek se hrusti šaka mala*, a 22. 10. 1835., uz jedan drugi Schweigertov komad, Gajeva budnica *Tužno pjeva vitez u planini*. Na temelju općega zanosa preporoditelji su uvidjeli da je kazalište mjesto odlične propagande, pa već u *Danici* 1839. H. Börnstein, upravitelj Njemačkog kazališta u Zagrebu, u dogovoru s preporoditeljima, objavljuje članak *O utemeljenju ilirskoga narodnoga teatra*, a zamišljen je kao dioničko društvo. Demeter je bio zadužen za skupljanje novca s namjerom da se kupi Stankovićevo kazalište. Kada se nisu mogli naći pogodni glumci prihvaćena je sugestija da uprava čitaonice pozove jednu novosadsku skupinu. Datum prihvaćanja Draškovićeve sugestije u skupštini drži se osnivanjem hrvatskog kazališta (5. 5. 1840.), a kad je novosadska družina krajem svibnja došla u Zagreb te 10. 6. 1840. igrala predstava Kukuljevićeve drame *Juran i Sofija*, kao prva predstava hrvatskog kazališta na Markovu trgu, i čin inauguriranja institucije kazališta.

Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo osnovano je 26. siječnja 1842. i odmah pokrenulo *Gospodarski list*, koji izlazi još danas. Uz Maticu ilirsku, koja je izdavala *Kolo*, u Zadru pak izlazi *Zora Dalmatinska* (1844.), s posebnom jezičnom politikom. Djeluje i „Narodni dom“ koji konačno 1866. postaje zemaljskom ustanovom, pa tako narodni dom u kući Draškovića u Opatičkoj 18 u Zagrebu, s čuvenom Dvoranom, postaje središtem političkog, kulturnog i zabavnog života grada.

Zbirke starih predmeta poznate su i prije Narodnog preporoda, pa je razumljiva akcija da se skupljaju predmeti za Narodni muzej, za što se zalagao Gaj još 1829., jer je i to bila kulturna akcija kao poveznica s prošlošću. I na ovom području je Čitaonica odigrala značajnu ulogu, jer je sakupljala predmete i prije 1841., čemu se pridružilo i Gospodarsko društvo, a sam muzej smjestio se u Narodnom domu 1846.–1880., i tek je 1886. Narodni muzej postao zemaljskom ustanovom. Kada je o muzejima riječ valja naglasiti da je osnivanje narodnih muzeja generirano dvostrukim razlogom; s jedne je strane odraz “duha vremena” (osnivaju se diljem Europe), a s druge, pak, strane i muzeji su imali funkciju u utemeljenju moderne nacije, pa zato i nastaju gotovo istodobno u Dalmaciji (Zadar) i Zagrebu. Oni istovremeno postaju nov oblik edukacije i konzervatorskih službi, ali i nova središta moći jednostavnom logikom što se „materijalna kultura“ počela tretirati kao bilo koja druga strateška roba, te zato što su oni temelj nove proizvodnje znanja, obično smješteni u političkim središtima moći. Oni su naprosto, kako je naglasio Foucault, dio mreže mnogostrukih odnosa između stanovništva, teritorija i blagostanja, pa se tako zbivalo i u Hrvatskoj, iako dvostruko rubna, kada je bila riječ o institucionalizaciji muzeja kao „normativizaciji“ kulture i uopće procesa kulturalnosti, koja se, „vraćajući“ se natrag u društveni korpus, konceptualizirajući ga i konstruirala. I to sve u funkciji umnažanja korisnosti, kao i kapilarnog sustava za distribuciju kulture (ups. Bennett, 2005: 147). To će institucije uzvisiti ne samo na razinu edukacijskih aktera, nego i na razinu tvorbenih nacionalnih sastavnica, jer je, primjerice muzej, „crpio“ svoj sadržaj iz hrvatske supstancije (baštine), kao što je, s druge strane, toj istoj supstanciji edukacijski pokazivao svoje pravo „lice“.

Institut **knjižnica** i knjiga u 19. stoljeću ima kapitalnu ulogu, a u prilog je išlo napuštanje latinskoga kao jezika znanosti i javnoga života, što je imalo dalekosežne posljedice na političke integracijske silnice i stvaranje kulturnoga habitusa, iako je suzilo (europski) recepcijski krug. Propulziju je omogućilo i osnivanje brojnih tiskara u hrvatskim zemljama koje preuzimaju poslove inozemnih tiskara. Tako u Zagrebu biskup Vrhovac prepušta svoju tiskaru Antunu Novoselu, a uz njega ističu se Franjo Župan i Ljudevit Gaj, koji 1838. osniva „narodnu ilirsku tiskarnu“. Prvi je i prozvan „prvim ilirskim knjižarom“ zbog svoje naklonosti ilirskom pokretu. Slično je i u drugim gradovima – Dubrovniku, u kojemu tiskarska djelatnost počinje 1782., Zadru, u kojemu 1803. radom počinje tiskar Antonio Luigi Battara, koji tiska i prve novine na hr-

vatskom (i talijanskom) jeziku (*Il Regio dalmata – Kraglski Dalmatin*, 1806.–1810.), s člancima prosvjetnog karaktera i poukama o poljoprivredi i stočarstvu. Kasnije (1862.) su u Zadru počele izlaziti novine na talijanskom *Il Nazionale* s prilogom na hrvatskom *Prilog k Narodnom listu*, koji od 1869. izlazi paralelno kao samostalan list *Narodni list*, a od 1876. isključivo hrvatski. Inače se revolucionarne 1848., posebno u Zagrebu, pojedini članci iz novina, kao brošure političkoga i ekonomskoga karaktera (*Misli o industriji*, Mažuranićev *Hrvati Mađarom*), tiskaju i kolporterski prodaju po zagrebačkim ulicama. Tako se na paradoksalan način romantizam pokazao i kao područje koje pruža i druge resurse.

I u ovoj djelatnosti je tržište imalo znatnu ulogu, pa su primjerice stranci, koji su imali tiskare, a ujedno su bili i prodavači, zbog veće potražnje knjiga na nekom stranom jeziku uglavnom zazirali od produkcije na hrvatskom, ili, kako ih Vraz kori, ponašali su se kao trgovci, a ne domoljubi. Vrhu toga, Vukotinović je lucidno primijetio da je razlog slabe distribucije hrvatskih knjiga i u nepostojanju knjižara koje bi taj posao obavljale. Još je jedan razlog nedostatne distribucije; naime, kako je najveći dio hrvatskih knjiga vjerskoga sadržaja te su se knjige distribuirale preko crkvenih ustanova, pa ih stoga u laičkim prodajnim katalozima ima vrlo malo. Pismeni dio pučanstva, specifično građanska intelektualna elita, čitao je djela grčkih i rimskih klasika u originalu, kao i djela njemačkih i talijanskih pisaca, a francuskih i engleskih obično u njemačkim prijevodima. Iz tih je kataloga razvidno da se interes kretao u spektru od klasika do romantičara, a hrvatske pak dame žurno su pratile i sentimentalnu literaturu, kako to ilustriraju posudbeni katalogi posudbenih knjižnica koje su osnivali tiskari-izdavači. I tu će tek Šenoa sa svojim originalnim romanima postati jedan od autora iz kataloga.

Nakon pada Bachova apsolutizma izdavačka se djelatnost, na hrvatskom jeziku, naglo stala razvijati zahvaljujući Književnom društvu sv. Jeronima, osnovanom 1868. sa zadatkom da se njeguje pučka književnost, te izdavačke djelatnosti novoosnovane JAZU i njenih publikacija. Koliko se dakle gubilo na inozemnoj recepciji toliko se dobivalo na širenju pismenosti širim društvenim slojevima. Poglavitito se to odnosilo na Istru i Dalmaciju, hrvatske zemlje koje još tada nisu bile integrirane u hrvatsku državnu cjelinu. Svoju propulziju doživjele su i gradske, stručne, znanstvene i privatne knjižnice. Sva je ta djelatnost dokazom da je u hrvatskim zemljama narasla potreba hrvatskog društva za knjigama, novinama, časopisima, kalendarima, svemu onomu (protok informacija), dakle, što

je pretpostavka modernizacijskih procesa, a posebice za prosvjetu, kulturu, znanost. Unatoč političkim nesklonim prilikama, i na tom je sektoru 19. stoljeće pokazalo važnost pisane riječi za modernizacijske tokove (usp. Dobrić, 1996., Stipčević, 2009: 253-263).

Poseban važan segment čine jamačno **školstvo** i obrazovni proces uopće kao značajan element modernizacije. I u tome je postojala duga tradicija, još naime od vremena prvih crkvenih škola u vrijeme pokrštavanja Slavena, a naročito utjecajem humanizma i renesanse, pa su se tako u 13. stoljeću razvile katedralske i samostanske škole (dominikanci, franjevci), koje su (franjevci) bile pristupačne i nižim slojevima. Prve građanske škole potječu u Dalmaciji iz 14. stoljeća i u njima je nastavni jezik također bio latinski, da bi u 16. i 17. stoljeću u njima prevladavao talijanski duh. U sjevernoj Hrvatskoj pavlini (1583.) a potom isusovci (1607.) otvaraju gimnazije s jasnim pedagoškim normama. Tek u doba prosvijećenog apsolutizma i njegovih školskih reformi – Felbingerov *Opći školski red*, koji je bio sastavljen prema prosvjetiteljskim načelima (odgoj muške i ženske djece kao temelj narodnog blagostanja, svakome pružiti njegovu staležu primjerenu pouku) – započinje pravom smislu pedagoško obrazovanje o kojemu brine država (škole su državne). Kako je taj dokument izrazito zračio germanizatorskim tendencijama, za Ugarsku i Hrvatsku propisana je neka vrst korekcije – *Ratio educationis* 1777., koji je prihvaćen unatoč tomu što je materinjem jeziku davao sporedno mjesto, a propisivao je narodnu (osnovnu) latinsku (gimnaziju) školu, te je bio vjerski tolerantan. On je u konzervativnom smislu poboljšana *Državnim školskim sustavom* iz 1805.

Ilirski je pokret gotovo u svim svojim programskim tekstovima isticao i segment školstva, naozrazbe, ali su brošura Lj. Vukotinovića *Nešto o školah pučkih* (1844.), koja detektira stanje i sugerira kako da se uredi pučke škole, te Vebera Tkalčevića *Nešto za učitelje početnih učionah* (1847.), uz kritičko razmatranje doradašnjih metoda te osvrtno na nove metode koje se primjenjuju u Njemačkoj, prvi relevantni stručni radovi. Na inicijativu Hrvatskog sabora iz 1836. Antun Rožić razradio je stručnu osnovu; u njoj se govori o nastavnim predmetima, sadržaju i vremenu nastave, školskim knjigama, o učiteljskoj školi, plaćama i mirovinama učitelja. Osim toga postojao je prijedlog zagrebačkog Kaptola (biskupa J. Haulika) 1839. u vezi s podizanjem narodnih škola (usp. Franković, 1958: 94-105). Prema podatku koji daje Cuvaj (1910.–1913.) 1837./38. u Građanskoj Hrvatskoj bilo je stotinu osnovnih škola sa 5370 učenika. Međutim, na temelju odluke Ugarsko-hr-

vatskog sabora grof Apponyi izradio je naredbu odredbe za organizaciju i djelovanje osnovnih škola *Systema scholarum elementarium* (1845.) i ona vrijedi, uz neke izmjene, sve do 1874. Strukturirane su bile kao niže, više i ženske škole, s mađarskim i materinjim jezikom, a u višim razredima njemačkim, dočim u ženskim i francuskim. Iako se ne može govoriti o nekoj jačoj propulziji ipak su 1846./47. u Građanskoj Hrvatskoj radile 173 početne škole sa 10.819 polaznika, od čega 4126 učenica.

No, tek odlukom Banskog vijeća od 27. 10. 1849. odobreno je da se u Zagrebu podigne učiteljište, pa je tako prva javna učiteljska škola u Hrvatskoj bila Učiteljna učionica zagrebačka, koja je bila samostalna, imala je svoga ravnatelja i svoje nastavnike, a program joj se sastojao iz sljedećih predmeta: vjeronauk, nauk odhranjenja (pedagogija), obćeniti nauk podučavanja (didaktika), posebni nauk podučavanja (metodika), slovnica (gramatika), jezik ilirski (krasopis i pravopis), računstvo, zemljopis, naravopisje (prirodopis), naravoslovlje (fizika), nauk poljskog gospodarstva, umjetoslovlje, liečiteljstvo u nenadanih slučajih, orguljanje, pjevanje i obredno izvršavanje. Bio je to skroman (1848./49. diplomiralo je jedanaest učitelja i dvije učiteljice), ali kapitalan početak. Nastojanjem biskupa Haulika pak 1848. u samostanu sestara milosrdnica sv. Vinka u Zagrebu otvoreno je prvo djevojačko učilište, u stvari privatna učiteljska škola. Također je u Saboru (1843.) pokrenuto pitanje o poučavanju gluhonijeme i slijepice djece, a 1842. u Karlovcu je osnovano čuvalište za malu djecu, dakle dječji vrtić. Sve to svjedoči o iznimnoj socijalnoj osjetljivosti onodobnog građanskog društva. Opet, to je utrlo put za izradu prijedloga zakona za organizaciju škole u Hrvatskoj (*Osnova temeljnih pravila javnoga obučavanja za Hrvatsku i Slavoniju*, 1849.) do čije primjene nije došlo zbog slijeda političkih prilika, pa je raspravama Sabora 1861. došlo do izrade Ustava pučke škole, potom 1865. do prve udruge Učiteljske zadruge, obje inicijativom Ivana Filipovića, te konačno 1871. do osnutka Hrvatskoga pedagoškoga književnog zbora sa svrhom širenja strukovne i opće naobrazbe među hrvatskim pučkim učiteljstvom, koji je svoju djelatnost odmah realizirao izdavanjem „Knjižnice za učitelje“ (prva je knjiga bila prijevod *Didaktike* J. A. Komenskog), izdavanjem časopisa *Napredak* te dječjeg lista *Smilje*.

Politika se školstva sastojala u elementu *prosvjetne* funkcije (posredovanje znanja i vještina), *odgojne* funkcije (svjetovno utemeljeno obrazovanje ličnosti), *socijalizacijske* funkcije (uklapanje u moderno, diferencirano društvo podjele rada) i *emancipacijske* funkcije (obrazovanje što ši-

reg sloja društva) (usp., Haselsteiner, 1997: 275). I on je na svoj način bio potaknut razvitkom društva zasnovana na podjeli rada, što je u srednjoj i zapadnoj Europi započelo već 18. stoljećem, pa je to sa svoje strane generiralo modernizirajuću organizaciju i zahtjev za obrazovanjem gradskoga građanskoga sloja. Dapače, kako je Hrvatska bila politički unutar Austrije (Austro-Ugarske), i odatle su dolazile podosta liberalne koncepcije školstva, primjerice baruna Eötvösa, koji je dao prijedlog zakona (iz 1868.) o obvezatnom pohađanju škole djece do 12 godina, pače da svaki đak mora pohađati nastavu na *materinjem* jeziku (usp. Haselsteiner, isto: 261), što se kasnije dakako nije poštivalo. To je imalo implikacije i nacionalno-kulturne, pa time i nacionalno-političke, a ne samo usko stručne, što je razvidno i u vrijeme Hrvatskog narodnog preporoda, a i prije. Dakle, nametao se sustav obrazovanja i izgradnje školstva na nižoj, srednjoj i sveučilišnoj razini, i s tim povezano dakako sastavljanje i pisanje udžbenika.

Već je u vrijeme neoapsolutizma bila razvijena mreža pučkih škola, a 1861. hrvatski je Sabor prihvatio nacrt organizacije zagrebačkih učitelja o uređenju nacionalne škole s „južnoslavenskim“ nastavnim jezikom, što je zakon za pučke škole i preparandije 14. 10. 1874. konačno i sankcionirao (Zakon o ustroju pučkih škola i preparandija za pučko učiteljstvo u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji). Bio je to prvi hrvatski školski zakon prema kojemu je zadatak pučke škole bio da djecu „religiozno i ćudoredno odgaja, duševne im i tjelesne sile razvija, te ih u potrebitom za građanski život općem znanju i umijenju podučava“. On je, kao prilično liberalan, predstavljao kompromis između države i Katoličke crkve. Upravo za vrijeme vladavine Narodne stranke, to jest Mažuranićeva banovanja, Hrvatska se gradi kao moderna država, posebno u kulturnom sektoru. To je omogućilo kontekst novoga školskoga zakona iz 1888., kada su na sceni i novi akteri (S. Basariček), koji se u odnosu na onaj iz 1874. karakterizirao promjenama: bogoslovne se škole smatraju javnima dok ispunjavaju zadaću općih javnih škola, građanske škole, sada više pučke škole, uz opću naobrazbu daju i specijalna strukovna znanja, preparandija, učiteljska škola produljuje se na četiri godine. I dalje je znatna osjetljivost za gluhonijeme i slijepe, pa je 1891. osnovan Zemaljski zavod za gluhonijeme, kao i Zemaljski zavod za uzgoj slijepe djece, 1893. škola za siročad, a 1892. Ženski licej, te kao normalna posljedica Gospojinska udruga za naobrazbu i zaradu ženskinja (1900.) s tajnicom Marijom Jambrišak, koja je kao prva žena u Austriji završila preparandiju.

Pa iako je ekspanzija ustanova, a time i polaznika rasla, postotak je nepismenih na prijelazu stoljeća iznosio 63 posto. U Dalmaciji je stanje bilo još gore, jer je bilo razmjerno malo narodnih škola, dok je u Istri tek zakonom o pučkim školama 1869. počela planska izgradnja pučkih škola, ali je „školska borba“ s talijanskom prevagom izravnata tek 1910. Stanje se u Dalmaciji poboljšalo tek kad je Narodna stranka izborila većinu u Zemaljskom saboru (1870.), kada se inače intenzivirala politička borba protiv talijanskih škola, pa su 1890. postojale u Dalmaciji svega tri talijanske škole (jedna u Zadru), što nije isključilo nastavu na oba jezika. Vrijedno je napomenuti da su „školske novice“ iz 1879. i 1883., koje je izradio A. Bakotić, unijele mnoge promjene u pučku školu, dok su glede srednjih škola Pavlinović i Klaić vodili žestoku borbu za uvođenje materinjeg jezika kao nastavnog jezika, što je 1896. odobreno za niže gimnazije. Načelno govoreći razlika između prve austrijske uprave u Dalmaciji (1797.–1805.), francuske uprave (1806.–1813.) i druge austrijske uprave (1813.–1918.) u biti se, glede odnarođivanja, nije razlikovala. Naprotiv, ova je potonja u skladu sa nastojanjem da održi *status quo*, to jest da se Dalmacija ne ujedini s Banskom Hrvatskom, povećala državno-pravnu represiju, te je nastavila i dalje primjerice s favoriziranjem talijanskog jezika, i uopće zanemarivanjem prosvjetnoga i ekonomskoga razvitka.

Situacija s gimnazijama također je bila specifična. Prvi su osnivači bili crkveni redovi – isusovci, pavlini, franjevci, pijaristi. Tek je 1850. nova organizacija austrijskih gimnazija provedena u Hrvatskoj i Slavoniji, s nastavnim jezikom za niža četiri razreda na hrvatskom, a viša na njemačkom, a na Rijeci talijanskim. Pa ipak unatoč izgradnji srednjeg školstva, još 1910. u Hrvatskoj je i Slavoniji završilo svega 105 osoba osmorazrednu srednju školu, u Zagrebu čak sa sedam posto žena. U Istri su sredinom stoljeća prve gimnazije bile talijanska (u Koprju) i njemačka (u Pazinu), koja je nakon brojnih interpelacija postala hrvatska. No, broj je polaznika bio dvostruko veći talijanskih prema hrvatskima, pače je i u nautičkim školama u Trstu, Malom Lošinj i Bakru mala zastupljenost Hrvata. Iz toga je zaključiti da je društvena struktura dominantno agrarna (usp. Suppan, 1999: 188).

Jamačno je pravim središtem školstva postao Zagreb, u kojem je sveučilište utemeljeno 1869. na inicijativu biskupa Strossmayera, s filozofskim, teološkim i juridičkim fakultetom, s kasnije uređenim odjelima za farmaciju, šumarstvo i geodeziju, te je razvidno da se medicinska, ekonomska i tehnička znanja moralo i dalje studirati u Beču,

Pragu, Budimpešti, Grazu, Bologni, Firenzi. No, kako je postotak nepismenih još uvijek bio velik, obrazovnom su se procesu pridružile narodne čitaonice. Sličnu je funkciju vršio i tisak. Tako su primjerice glasila Hrvatske pučke seljačke stranke (*Dom, Hrvatski narod*) uspjele popularizacijom političkih ideja braće Radić aktivirati široku seosku bazu (usp. Krizman, 1972: 105-179).

Škola, točnije *obrazovanje*, uz te „niže“ propedeutičke, edukacijske intencije i funkcije, u to je vrijeme svoje „opravdanje“ imalo, na društveno-teorijskoj razini, u općem duhu vremena od prosvjetiteljstva preko romantizma, posebice Herderove maksime uzdizanjem putem obrazovanja do humaniteta, ili Humboldtove, koji obrazovanju pridaje duhovno i moralno značenje koje omogućuje koliko *produhovljenje* toliko i *spoznaju*, ali i *izgradnju* karaktera, pa je implicirano da je bila uključena njena gnoseološka i ontološka dimenzija. Uostalom, sama riječ „obrazovanje“ sadrži „obraz“, koji se može povezati i mistično s Bogom, jer je obraz („lik“) načinjen, stvoren po ugledu na Njega. Time se željelo naglasiti da proces obrazovanja nije samo puki „proces“, nešto tehnički „formativno“, nego je ono i nešto unutarnje koje se formira obrazovanjem, te je, hegelijanski rečeno, bitak duha relevantno povezan s idejom obrazovanja. Ono ga uzvisuje do općosti, a žrtvovanjem „izvorne“ posebnosti suspreže različite želje iz opsega „divlje“ subjektivnosti i nedisciplinirane slobode. Vrh toga, stjecanje znanja, vještina, čovjeku pribavlja osjećaj vrijednosti, a „obrazovne vrijednosti“ kao takve postaju mu „orijentiri“ mogućih drugih, te je time upućen na „opće“ i „zajedničko“, što se može podvesti na *sensus communis* (Vico), osjetilo za pravo i opće dobro, iz koje će tradicije Kant razviti svoju kritiku rasudne moći.

Uloga **Crkve** i njen doprinos modernizaciji donekle je vršena već samom činjenicom aktivnog sudjelovanja klera u političkim, društvenim i kulturnim procesima u 19. stoljeću, a ne samo obnašanjem obreda i propovijedima unutar njih. Tako je Maksimilijan Vrhovac, zagrebački biskup, zadojen prosvjetiteljskim idejama, vrlo aktivna osoba ne samo glede crkvene propulzije (unutar Zagrebačke biskupije utemeljio je 104 župe), nego je unosi nove ideje u društvene procese (zalagao se za ukidanje kmetstva), zagovarao vjersku toleranciju, podizanje prosvjetne i gospodarske razine pučanstva, te se zalagao za duhovni preporod cijele Hrvatske i predložio Saboru da se njegova knjižnica otvori za javnost. Zanimao se također i za djela starih hrvatskih pisaca, prikuplja dokumente o državnopravnim vezama Banske Hrvatske, organizira skupljanje narodnog blaga te se zalaže za cjelovit prijevod Bi-

blije, tiska *Obrednik* zagrebačke biskupije na kajkavskom i djelomično na štokavskom jeziku, dok u pastoralnom radu klera preferira kontakt sa svim vjernicima (usp. Kolanović, 1984.). S franjevcem Andrijom Dorotićem zagovara sjedinjenje Dalmacije s Kraljevinom Hrvatskom.

Što se tiče samoga strukturiranja crkvenih institucija događa se svojevrsan paradoks koji izravno „podržava“ separaciju hrvatskih zemalja. Naime, Zadar postaje crkveno središte izravno pod papinom ingerencijom, što vrijedi još i danas, neke se druge metropolije (Split) degradiraju na rang dijeceze, a neke druge (Piranska i Novigradska biskupija) su pripojene Tršćansko-koparskoj, dok Zagreb konačno (1852.) postaje nadbiskupija i metropolitansko središte Hrvatsko-slavonske crkvene pokrajine. U vrijeme narodnoga preporoda zagrebački bogoslovi osnivaju *Kolo mladih rodoljuba*, književno društvo za njegovanje narodnoga jezika, izdavanje knjiga i proučavanje nacionalne povijesti i kulture, a najaktivniji je među njima poznati pjesnik toga razdoblja Pavao Štoos, Zagrebački nadbiskup Juraj Haulik pokreće tjednik *Katolički list* (1849.) u kome surađuju i laičke osobe i u kome su nerijetke estetičke rasprave. U Dalmaciji aktivni su Mato Vodopić, ujedno i pisac, Šime Ljubić, Mihovil Pavlinović, dok Juraj Dobrila u Istri zastupa interese istarskih Hrvata u istarskom Saboru i bečkom Parlamentu, dok u BiH slično radi franjevac Grga Martić.

Djelovanje biskupa Strossmayera kapitalno je unutar nekoliko sektora – od političkoga, kulturnoga, do užecrkvenoga. Utemeljitelj sveučilišta i akademije, član Narodne stranke koji se zalagao za ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i federalni ustroj Monarhije, on je svojim geslom „prosvjetom k slobodi“ nastojao toskanizirati Hrvatsku, u čemu je u dobroj mjeri i uspio. Može se dakle reći da je idejom kulturnog identiteta ukazivao na mogućnost očuvanja narodnog i nacionalnog identiteta, te je u tom smislu bio prvi kulturolog u suvremenom smislu riječi. A geslo pak „za vjeru i dom“ trebalo je biti u funkciji integracijskih silnica zagrebocentrične Hrvatske, s tim da je ostavljao prostor i južnoslavenskim narodima sve do trena dok se nije razočarao politikom Srpske pravoslavne crkve, iako je inače sugerirao pomirenje istočne i zapadne Crkve. Njegov „južnoslavenizam“, slično ilirizmu, valja shvatiti kao okupljanje unutar jedne zajednice sa Zagrebom kao središtem.

Pa ipak između crkvenog i svjetovnog sektora u vrijeme inače liberalnoga narodnog preporoda, a i kasnije, postoji latentan, a nerijetko i otvoren prijepor, napose otkad je školstvo 1868. stavljeno u nadležnost Sabora. S

druge strane, sama Crkva, zbog svoje feudalno-zemljoposjedničke strukture, nije posebno zainteresirana za socijalne probleme radništva i proletarijata. Naprotiv, ona u propagiranju socijalističkih ideja vidi „ateizam u religiji, demokratski republikanizam u državi, kolektivizam u narodnom gospodarstvu, te materijalizam u metafizici, razrješenje porodične i bračne veze u kući, državni odgoj“ (Mataušić, 1985: 208). Ipak valja izuzeti istarske svećenike, koji vrlo dobro vide da je socijalni problem usko povezan s nacionalnim pitanjem. Također u Zagrebu, na poticaj enciklike *Rerum novarum*, nadbiskup Posilović osniva Hrvatsku samostalnu radničku stranku i list *Glas naroda*, koji poziva na zajedništvo svih radničkih udruga, iako će i dalje biti žestokih napada na liberalizam.

Razvidno je da su institucije imale kapitalnu ulogu u „umnažanju kulturne korisnosti“ (Bennett), ali i katalogiziranju hrvatskog, a ne nekog drugog, kulturnog dobra, edukaciji pučanstva, od prvog uvida, upoznavanja sa stanjem stvari, popularizacije, do temeljnih znanja. Na taj su način „proizvodile“ građanina, a time, uz modernizacijske procese, i građansku Hrvatsku. U tom se smislu one nadaju i kao sutvorbene česti nacionalnog i kulturnog identiteta, kao što su to radile i druge institucije – bolnice, policija, gradska uprava. I to u punom foucaultovskom smislu, dakle ne samo kao nadzorne instancije kažnjavanja i regulative, nego i kao uljuđenja, kulturacije i civiliziranja. Sve su one uglavnom bile golemi izvori korisnosti za zajednicu, uz minimalan trošak. U tom se smislu može reći da neki nacionalni spomenik više nije samo spomenik.